

Jiří PEŠEK

Nucené migrace v Československu a z Československa 1938–1989

20. století nebylo jen stoletím extrémů, nýbrž také – a ve středoevropské perspektivě epochy diktatur zcela jednoznačně – stoletím nucených migrací a také takových migrací, které na různá vyhnání kauzálně navazovaly nebo s nimi byly těsně spojeny.¹ Česká a německá historiografie tyto útky, vyhánění, transfery, přesídlování a znovuosídlování v minulých dvou desetiletích do velké míry společně systematicky prozkoumala, popsala a analyzovala je jako historické události a prozkoumala i jejich politické a mocenské zázemí.²

Potěšitelná je již sama tato skutečnost, protože až do konce komunistické epochy nebyla většina těchto migrací kriticky a analyticky zkoumána: politické a nacionálně politické konstrukty, stereotypy, mýty, ale i obavy a skupinové zájmy nedovolovaly buď vůbec, anebo jen v omezené míře zabývat se těmito tématy a učinit z nich součást běžného diskursu české společnosti. Teprve listopadový převrat, otevření archivů a ustavení řady česko-německých a mezinárodních pracov-

¹ Za mezinárodně standardní syntézy této problematiky jsou považovány knihy Andrew BELL-FIALKOFF, *Ethnic Cleansing*, Basingstoke 1996¹, New York 1999²; Norman M. NAIMARK, *Fires of hatred. Ethnic cleansing in twentieth-century Europe*, Cambridge 2001. K nim kritické komentáře viz Jan KŘEN, *Odsun, vyhnání či etnická čistka? (Na příkladu jedné knihy)*, Literární noviny 15, 2004, č. 35, s. 1, 3 a č. 36, s. 3; TÝŽ, *Über ein wenig bekanntes Buch zu einem von Detlef Brandes' großen Forschungsthemen*, in: Dietmar NEUTATZ – Volker ZIMMERMANN (edd.), *Die Deutschen und das östliche Europa. Aspekte einer vielfältigen Beziehungsgeschichte. Festschrift für Detlef Brandes zum 65. Geburtstag*, Essen 2006, s. 355–368. Ke středoevropské a východoevropské problematice viz Anja KRÜKE (edd.), *Zwangsmigration und Vertreibung. Europa im 20. Jahrhundert*, Bonn 2006; Ralph MELVILLE – Jiří PEŠEK – Claus SCHARF (edd.), *Zwangsmigrationen im Mittleren und Östlichen Europa. Völkerrecht – Konzeptionen – Praxis (1938–1950)*, Mainz 2007.

² Jiří PEŠEK, *Vertreibung und Transfer 1938–1949 im Spiegel der tschechischen Geschichtswissenschaft seit 1989*, in: Gertraude ZAND – Jiří HOLÝ (edd.), *Vertreibung, Aussiedlung, Transfer im Kontext der tschechischen Literatur*, Brno 2004, s. 29–42.

ních skupin, komisí a grémií umožnilo, aby byla prozkoumána většina těchto, pro postižené většinou nekýžených migrací 30. a 40. let.³

Klíčovou úlohou tohoto výzkumného úsilí bylo zpracování „vyhnání a transferu“ Němců jako vysoce zpolitizované tematiky, předané politiky do rukou historiků nejpozději v rámci Česko-německé deklarace.⁴ Ve srovnání s tímto akcentováním nucených migrací zůstala významná tematika holocaustu tehdy a zůstává i dnes v politickém „stínu vyhnání“. O rozsahu údajně nebo i reálně „menších“ nucených migrací nebo „migrací na smrt“ (především tu jde o holocaust Romů) to platí tím spíše.⁵ Útěk německých židů, antifacistů a liberálů z Hitlerova Německa do Československa a poté dále do západní, severní nebo východní emigrace, relativně pomalé vystěhovávání se obdobných společenských a politických skupin z nacistifikovaných Sudet do československého vnitrozemí a dále do zahraničí v letech 1937 a 1938, tedy ještě před zářijovou krizí, to vše zůstává na okraji pozornosti.⁶ Ta zůstává rezervována jen velkým tragédiím hromadného útěku, vyhnání a vysídlení na a po konci války.

³ Přehledný obraz působení Česko-německé komise historiků v 90. letech nabízí výběrová reedice komisí publikovaných studií, viz Jörg K. HOENSCH – Hans LEMBERG (edd.), *Begegnung und Konflikt. Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815–1989*, Essen 2001. Těž viz Detlef BRANDES – Edita IVANIČKOVÁ – Jiří PEŠEK (edd.), *Vynútený rozchod. Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Poľskom, Maďarskom a Juhosláviou*, Bratislava 1999.

⁴ Viz Jiří PEŠEK, *Mezinárodní rámec odsunu Němců*, in: Zdeněk BENEŠ – Václav KURAL (edd.), *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*, Praha 2002, s. 180–195.

⁵ Ctibor NEČAS, *Holocaust českých Romů*, Praha 1999; Urs HEFTRICH, *Trauer auf Umwegen. Der nationalsozialistische Genozid an den Roma im Kontext der tschechischen Literatur*, in: Felicitas FISCHER von WEIKERSTHAL a kol. (edd.), *Der nationalsozialistische Genozid an den Roma Osteuropas. Geschichte und Künstlerische Verarbeitung*, Köln – Weimar – Wien 2008, s. 217–244.

⁶ K nuceným emigracím z nacistického Německa a Rakouska ze starší literatury viz Bohumil ČERNÝ, *Most k novému životu. Německá emigrace v ČSR v letech 1933–1939*, Praha 1967; Kurt R. GROSSMANN, *Emigration. Geschichte der Hitler-Flüchtlinge 1933–1945*, Frankfurt am Main 1969; Helmut KONRAD, *Die österreichische Emigration in der ČSR von 1934 bis 1938*, in: Helene MEIMANN – Heinz LUNZER (edd.), *Österreicher im Exil 1934 bis 1945*, Wien 1977, s. 15–25. Z „nové vlny“ zájmu o tuto problematiku pak především Peter HEUMOS, *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und den Nahen Osten 1938–1945*, München 1988; Peter BECHER – Peter HEUMOS (edd.), *Drehscheibe Prag. Zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939*, München 1989; Vojtěch BLODIG, *Die tschechoslowakischen politischen Parteien und die Unterstützung der deutschen und österreichischen Emigration in den 30er Jahren*, in: Peter GLOTZ (edd.), *München 1938. Das Ende des alten Europa*, Essen 1990, s. 251–270; Thomas KRAFT, *Zuflucht in der Tschechoslowakei*, in: Detlef BRANDES – Václav KURAL (edd.), *Der Weg in die Katastrophe. Deutsch-tschechische Beziehungen 1938–1947*, Essen 1994, s. 27–37; Dora MÜLLER, *Drehscheibe Brno. Deutsche und österreichische Emigranten 1933–1939*, Brno 1997; Jaroslava MILOTOVÁ, *Ústředna pro židovské vystěhovalectví v Praze. Geneze a činnost do počátku roku 1940*, Tereziánské studie a dokumenty 1997, s. 10–29; Peter HEUMOS, *Die Tschechoslowakei*, in: Claus-Dieter KROHN a kol. (edd.), *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945*, Darmstadt 1998, s. 411–426; Kateřina ČAPKOVÁ –

Pozornost se dosud soustřeďovala na útěk Čechů, židů a německých socialistů či komunistů z pohraničí po mnichovském diktátu, nesrovnatelně méně na o něco pozdější vysídlení českých úředníků i s rodinami, natož pak na nucený odchod části stabilního, převážně zemědělského obyvatelstva odrzřených oblastí do vnitrozemí.⁷ Historičtí demografové počítají s více než 400 000 osobami, které ze Sudet odešly do Protektorátu nebo do exilu.⁸ V podstatě zatím neprobádaná zůstává reemigrace Čechů ze Slovenska a z Poláky a Maďary obsazených oblastí Slezska, jižního Slovenska a Zakarpatské Ukrajiny po 15. březnu 1939. Opět tu šlo o státní úředníky a jejich rodiny, celkem asi 130 000 osob.⁹

Tyto migrační proudy mezi podzimem 1938 a počátkem druhé světové války byly největší evropské migrace od stabilizace evropské populace po vlně návazných válek, které proběhly po konci první světové války a skončily před polovinou 20. let.¹⁰ O dalších osudech těchto vyhnanců, o jejich snahách o přežití a integraci do druhorepublikové a protektorátní společnosti zatím nevíme takřka nic. A ještě méně víme o lidech, kteří tehdy odešli do emigrace. Výzkum československé emigrace v období druhé světové války se dosud omezuje prakticky jen na politickou a vojenskou problematiku.¹¹

Totéž platí i o těch československých občanech, kteří byli okupačními úřady vysídleni z řady oblastí uvnitř vnitročeského prostoru, aby tak uvolnili místo příslušníkům východoevropských německých menšin, přesídlovaným „Heim nach Reich“. Týkalo se to především poměrně rozsáhlé středočeské oblasti Benešovska (okresy Sedlčany, Neveklov aj.), z nichž bylo veškeré české obyvatelstvo vysídleno v letech 1941/1942 s odůvodněním, že v této oblasti budou zřízena cvičiště zbraní SS a tzv. „dvory SS“. ¹² Podobný osud sdílely menší oblasti v severovýchod-

Michal FRANKL, *Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938*, Praha – Litomyšl 2008.

⁷ Jan KŘEN, *Česko-německá čísla a jedna pozapomenutá kniha*, Dějiny a současnost 19, 1997, č. 2, s. 53n.; Jan GEBHART, *Migrace českého obyvatelstva v letech 1938–1939*, in: D. BRANDES – E. IVANIČKOVÁ – J. PEŠEK (edd.), *Vynútený rozchod*, s. 11–20. Obě studie se opírají o knihu Jaroslav ŠÍMA, *Českoslovenští přestěhovalci v letech 1938–1945. Příspěvek k sociologii migrace a teorii sociální péče*, Praha 1945. Gebhartova studie podrobně analyzuje jak jednotlivé vlny utečenců a emigrantů, tak jejich socioprofesionální složení.

⁸ Vladimír SRB, *Pohyb obyvatelstva na území Československa 1938–1945*, Demografie 35, 1993, s. 73–93; Milan KUČERA, *Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století*, in: Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 311–380, zde s. 330.

⁹ M. KUČERA, *Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století*, s. 330. Na s. 335 pak autor specifikuje, že asi 100 000 Čechů bylo nuceně vysídleno ze Slovenska a 30 000 ze Zakarpatské Ukrajiny.

¹⁰ Peter HEUMOS, *Flüchtlingslager, Hilfsorganisationen, Juden im Niemandsland. Zur Flüchtlings- und Emigrationsproblematik in der Tschechoslowakei im Herbst 1938*, Bohemia 25, 1984, s. 245–275.

¹¹ Nejnověji viz Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Velké dějiny zemí koruny české, sv. XVa. (1938–1945)*, Praha – Litomyšl 2006, s. 379–478.

¹² Jan HERTL, *Dějiny vystěhovaného kraje mezi Vltavou a Sázavou za okupace v letech 1942–1945*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 1, 1957, s. 20–45; Stanislav STANĚK, *Evakuace území mezi Vltavou a Sázavou za okupace*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 14, 1973,

ních Čechách.¹³ Dnes již víme relativně mnoho o vysídlení, zpusťování a návratech, nesrovnatelně však méně o životě vyhnaných obyvatel v diaspore.

Zcela jiná situace pak panuje v rámci výzkumu osudů českých a moravských židů, kteří byli ve svých domovských městech ghettoizováni, respektive nuceně přesídleni do ghettoidních okrsků, posléze v transportech posláni do Terezína a ve většině případů pak odtud do vyhlazovacích táborů „na východě“. Podrobné výzkumy posledních let přinesly záplavu fakt o plánování, organizaci i provedení nacistického „konečného řešení“ židovské otázky.¹⁴ Výzkum, prováděný s oporou v písemných pramenech i v nahrávaných vzpomínkách přeživších osob, zprostředkoval mnoho nových informací o životě v lágrech.¹⁵ Dodnes nejméně prozkoumána zůstává počáteční fáze této nucené migrace na smrt, tedy vykořenění, separování a segregování židovských a za židy prohlášených československých občanů ještě před jejich transportem – ještě v rámci protektorátní společnosti. A obdobně – navzdory tomu, že máme k dispozici již početnější soubor vzpomínek – známe zatím jen v hrubých obrysech situaci při návratu a většinou značných problémech „resocializace“ oně relativně malé skupiny židovských přeživších do české, léty protektorátu mentálně proměněné společnosti.

Ze situace „židovského etnika“ v protektorátu je možno odvodit i pravděpodobné paralely, týkající se nacisty plánovaného osudu Čechů po vítězném konci války. Ti měli být podle koncepcí zpracovaných Konstantinem von Neurathem a Reinhardem Heydrichem z části fyzicky likvidováni, z části vysídleni na východ a zbylá skupina měla pak být germanizována na území Německa.¹⁶ Jaké metody a podle jakých ověřených muštrů postupovali nacističtí plánovalci, jaký stupeň konkretizace plánů masových vysídlení a vyvražďování české populace dosáhli do konce války?

s. 179–203; Stanislav KOKOŠKA, *Cvičiště zbraní SS Böhmen 1942–1945*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 27, 1986, s. 271–298; Josef PETRÁŇ, *Dvacáté století v Ouběnicích. Soumrak tradičního venkova*, Praha 2009 (kapitola *Lidé ze zabraného a konec války*, s. 325–339).

¹³ Detlef BRANDES, *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 1999, s. 200, 285; TÝŽ, *Die Tschechen unter deutschem Protektorat. II. Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren von Heydrichs Tod bis zum Prager Aufstand (1942–1945)*, München 1975.

¹⁴ Jörg K. HOENSCH – Stanislav BIMAN – Lubomír LIPTÁK (edd.), *Judenemanzipation, Antisemitismus und Judenverfolgung in Deutschland, Österreich-Ungarn, den böhmischen Ländern und in der Slowakei*, Essen 1999.

¹⁵ Nejnovější publikace nadregionálního významu viz Alexander von PLATO – Almut LEH – Christoph THONFELD (edd.), *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*, Wien – Köln 2008.

¹⁶ Miroslav KÁRNÝ, *Hlavní rysy okupační politiky Reinharda Heydricha*, in: Miroslav KÁRNÝ – Jaroslava MILOTOVÁ – Margita KÁRNÁ, *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, Praha 1991; Jaroslava MILOTOVÁ, „Česká otázka“ a nacistické plány na její řešení, in: D. BRANDES – E. IVANIČKOVÁ – J. PEŠEK (edd.), *Vynútený rozchod*, s. 21–30. Zde zásadní informace ke *Generalplan Ost*, respektive v českém případě spíše ke Konrádem Meyer-Hetlingem zpracovaným *Unterlagen für einen Generalsiedlungsplan* z června 1942, viz s. 27 nn.

Nucené migrace by měly být zkoumány jako sociální, mentální a kulturní fenomén nejen s ohledem na politicky významné, nacionálně definované skupiny, nýbrž komparativně napříč přes hranice české a německé společnosti.¹⁷ V jakém psychologickém stavu, s jakými představami, stereotypy, obavami a averzemi přicházeli ti výše zmínění čeští státní zaměstnanci, zástupci českých firem nebo dělníci a rolníci z odtrženého pohraničí na podzim 1938 nebo ze Slovenska a ze Zakarpatské Ukrajiny na jaře 1939 do okleštěných českých zemí? A čím se vlastně odlišovali od německých tzv. „státních hostí“, kteří od podzimu 1944 masově hledali útočiště v „bezpečném protiletectkém krytu říše“ v protektorátu a v Sudetech? Jaké naděje, jaké averze chovali vůči státu, vůči svým, začasto ne právě soucítícím německým spoluobčanům?¹⁸

A jak byli tito utečenci – v praktickém ohledu ale i komunikačně – přijímáni? Kam až sahala nacionální, státně vnucená nebo stranicky přikázaná solidarita s těmito lidmi? Jaké „narrativy“ přinášeli z bombardovaných nebo ruskými ofenzivami ohrožených částí říše hostitelské – především německé – společnosti českých zemí? Byly jejich zkušenosti domácími recipovány, nebo tehdy sudetští Němci raději zavírali oči a uši před zprávami o utrpení běženců – ostatně podobně jako německé obyvatelstvo vůči utečencům a vyhnancům z východu v poválečné době?¹⁹ Ještě významněji platí takové otázky pro masu *displaced persons* (dále DP) bezprostředně poválečné doby.²⁰ Co vlastně vůbec víme o jejich strategiích, obavách a přáních? Co víme o jejich návratu do vlasti, než že to byla další, mnohdy velmi svízelná migrace, která ne vždy vedla k předem naplánovanému cíli. Mnohé naznačuje, že proudy poválečných navrátilců, DP, uprchlíků a vyhnanců – navzájem promíšené – dohromady představovaly migraci, kterou nelze jednoznačně roztrždit. Teprve připočteme-li k tomu masu bývalých nuceně nasazených a především jak bývalé, tak aktuální válečné zajatce, tedy lidi, z nichž část zoufale chtěla domů a druhá část se obdobně zoufale snažila podniknout cokoliv, jen aby se do „vlastního“ státu, tedy Sovětského svazu, již nikdy nemusela vrátit, respektive být vydána, pochopíme rozsah nacionálně, politicky, sociálně a kulturně zbarveného migračního chaosu poválečných let.²¹

¹⁷ Jako uznávaná standardní syntéza k této problematice platí Detlef BRANDES, *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum ‚Transfer‘ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*, München 2001; respektive české vydání *Cesta k vyhnání 1938–1945. Plány a rozhodnutí o ‚transferu‘ Němců z Československa a z Polska*, Praha 2002.

¹⁸ Viz K. Erik FRANZEN – Hans LEMBERG, *Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer*, Berlin – München 2001.

¹⁹ Jürgen DANYEL – Philipp THER (edd.), *Nach der Vertreibung. Geschichte und Gegenwart einer kontroversen Erinnerung*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 53, 2005, s. 867–976.

²⁰ Joseph B. SCHECHTMANN, *Postwar Population Transfers in Europe 1945–1955*, Oxford 1962; Michael Robert MARCUS, *The Unwanted European Refugees in the Twentieth Century*, New York 1985.

²¹ Detlef BRANDES, *Das Problem der deutschen Minderheiten in der Politik der Alliierten in den Jahren 1940–1945*, in: Jan KŘEN – Václav KURAL – Detlef BRANDES, *Integration oder Ausgrenzung. Deutsche und Tschechen 1890–1945*, Bremen 1986, s. 105–156; Hans LEMBERG,

Důvěryhodně analytické studie k této problematice existují vlastně jen k německým vyhnancům ze střední a východní Evropy a k jejich těžké socializaci a integraci v poválečném Německu.²² Považuji za mimořádně významné, že dnes již máme řadu studií také o znovuosidlování oblastí, vyliďněných v důsledku vyhnání a vysídlení německé menšiny. Přinejmenším pro Čechy v tomto směru představuje pevný a spolehlivý základ kniha Andrease Wiedemanna.²³

Dnes ze všeho nejlépe známe dějiny útěku, vyhnání a transferu Němců z těsně poválečného Československa, respektive z celé středovýchodní Evropy let 1944–1947.²⁴ Toto téma, k němuž patří i smutná problematika sběrných, pracovních a odsunových táborů, bylo v Německu zkoumáno, dokumentováno, ovšemže také politizováno od 50. let, v českých zemích pak od konce 80. let.²⁵ Klíčovou roli tu na české straně v 90. letech hrály kritické pramenné práce Tomáše Staňka a publikace Českoněmecké komise historiků.²⁶ Umožnily také srovnat československou problematiku s podrobně zdokumentovanou a dějepisně analyzovanou polskou situací. Fascinující čtyřsvazkové dílo *Unsere Heimat ist uns fremd geworden (Naše vlast se nám stala cizinou)*, kterou připravil a v polské i německé mutaci publikoval

Die Entwicklung der Pläne für die Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei, in: D. BRANDES – V. KURAL (edd.), *Der Weg in die Katastrophe*, s. 77–92; Jan RYCHLÍK, *Memorandum britského Královského Institutu mezinárodních vztahů o transferu národnostních menšin z roku 1940*, Český časopis historický (dále ČČH) 91, 1993, č. 4, s. 612–630; Detlef BRANDES, *Die britische Regierung kommt zu einem Zwischenergebnis. Die Empfehlungen des Britischen Interparlamental Committee on the Transfer of German Populations vom Mai 1944*, in: Zdeněk POUŠTA – Pavel SEIFTER – Jiří PEŠEK (edd.), *Occursus – Setkání – Begegnung. Sborník ku počtě 65. narozenin prof. dr. Jana Křena*, Praha 1996, s. 45–68.

²² Velmi kritické zhodnocení politizované historické produkce k tomuto tématu nabízí Mathias BEER, *Großforschungsprojekt „Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mittel-europa“ im Spannungsfeld von Politik und Zeitgeschichte*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 46, 1998, č. 3, s. 345–389.

²³ Andreas WIEDEMANN, *„Komm mit und das Grenzland aufbauen!“ Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952*, Essen 2007. Recenze Jiřího Peška viz ČČH 107, 2009, č. 2, s. 422–425.

²⁴ Karel JECH – Jan KUKLÍK – Vladimír MIKULE, *Němci a Maďaři v dekretch prezidenta republiky. Studie a dokumenty 1940–1945 (Die Deutschen und Magyaren in den Dekreten des Präsidenten der Republik. Studien und Dokumente 1940–1945)*, Brno 2003.

²⁵ Srovnej výsledky nového, široce založeného mezinárodního projektu: Jiří PEŠEK – Oldřich TÚMA – Manfred KITTEL – Horst MÖLLER (edd.), *Německé menšiny v právních normách 1938–1948. Československo ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi*, Brno 2006; TITÍŽ, *Deutschsprachige Minderheiten in Europa 1945. Bilanzen eines deutsch-tschechischen Projekts, Internationales Institut für Nationalitätenrecht und Regionalismus*, München 2007.

²⁶ Tomáš STANĚK, *Perzekuce 1945. Perzekuce tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a věznice) v květnu – srpnu 1945*, Praha 1996; německy vyšlo jako *Verfolgung 1945. Die Stellung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien (außerhalb der Lager und Gefängnisse)*, Wien – Köln – Weimar 2002; TÝŽ, *Tábory v českých zemích 1945–1948*, Opava – Šenov u Ostravy 1996; respektive německé vydání *Internierung und Zwangsarbeit. Das Lager-system in den böhmischen Ländern 1945–1948*, München 2007. Tematicky na něj navazuje Mečislav BORÁK – Dušan JANÁK, *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954*, Šenov u Ostravy 1996.

polsko-německý tým pod vedením Hanse Lemberga a Włodzimierze Borodzieje, nabízí ideální základnu pro budoucí komparace.²⁷

Pozornost badatelů zůstává také při výzkumu této „odsunové“ kapitoly českých dějin soustředěna především na události, politické plány a rozhodnutí, případně na legislativní bázi nuceného vysídlení. Existence sociální, kulturní, ovšem také např. genderové komponenty těchto migračních procesů však zůstávají mimo optiku dosavadních výzkumů. Úspěšný výzkum částečně dobrovolného nebo alespoň „privilegovaného“ vysídlení německých antifašistů do sovětské okupační zóny v Německu (do pozdější NDR), který byl nedávno s úspěchem uzavřen, mohl na tyto deficity spíše poukázat, než vyplnit tuto mezeru v našich znalostech.²⁸

Prvá poválečná léta patřila – co se objemu i mnohočetnosti migrací týče – ke zcela mimořádným epochám dějin českých zemí. V letech 1945–1947 se na území státu s tehdy patnácti miliony občanů zapojilo do migračních procesů, vyvolaných okupací, válkou, transferem a znovuosídlením celkem pět milionů osob. Rozsah, respektive komplikovaná komplexnost těchto procesů, zahrnujících např. i změny identity mnoha občanů a zejména občanek, přesahovala tehdy i dnes možnosti soustavného podchycení nástroji statistické, populační i historické vědy.²⁹

Z říše a ze zahraničí, z emigrace i z českých menšinových komunit přicházela řada skupin navrátilců, kteří se mýjeli nebo potkávali s proudy vysídlenců z Československa. Byli to bývalí vězni a koncentračníci, lidé nuceně nasazení na práci „v rajchu“, vojáci zahraničních armád a emigranti ze zámoří. K tomu je třeba připočítat české a slovenské reemigranty, kteří v počtu 80–100 000 přišli z Maďarska, Rumunska a Volyně.

V těsně poválečné době přišlo do Čech také na 120 000 Slováků, kteří se včlenili do proudu 1,7 milionu novoosídlenců pohraničí. I v tomto případě by měly být brány v úvahu a zkoumány nejen vyšší, tedy strategické, vojenské, politické, propagandistické a hospodářské roviny osídlovací migrace, jak to – velmi zajímavě – činí např. Andreas Wiedemann. Tematizovány by měly být také – snad spíše na základě *orálních dějin* než s oporou v tradičních archivních pramenech úřední provenience – osobní motivy, důvody rozhodnutí pro přesídlení do pohraničí a hlavně představy, které si tam obyčejní lidé přinášeli. Jsou to dějiny velmi pomalého a ob-

²⁷ Włodzimierz BORODZIEJ – Hans LEMBERG (edd.), *„Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...“ Die Deutschen östlich von Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven, Band 1–4*, Marburg 2000–2004. K tomu recenze Jiřího Peška viz Soudobé dějiny 9, 2002, č. 1, s. 120–124; Soudobé dějiny 10, 2003, č. 3, s. 351–356. Přehled polského výzkumu této problematiky nabízí sborník Włodzimierz BORODZIEJ – Artur HAJNICZ (edd.), *Komplex wypędzenia*, Kraków 1998; dále studie W. BORODZIEJ, *Historiografia polska o „wypędzeniu“ Niemców*, in: Polska 1944/45–1989. Studia i materialy t. 2, Warszawa 1996, s. 249–269.

²⁸ Stanislav KOKOŠKA – Thomas OELLERMANN (edd.), *Sudetští Němci proti Hitlerovi*, Praha 2008.

²⁹ Maria RHODE, *Zmena národnosti v Československu v rokoch 1930–1950 a jej význam pre počet sudetonemeckých obetí vyhnania*, in: D. BRANDES – E. IVANIČKOVÁ – J. PEŠEK (edd.), *Vynútený rozchod*, s. 141–156.

tížného kulturního a sociálního srůstání extrémně promíšených migračních a osídleneckých skupin se zbytkem německé populace. Ta čítala koncem 40. let ještě na 200 000 osob, do roku 1989 se zmenšila na třetinu tohoto počtu. Výsledkem byla opět různorodá řada navzájem odlišných „regionálních společností“, které velmi dlouho – za podmínek „diktatury proletariátu“ zůstávaly nestabilní, heterogenní, namnoze málo solidární a tedy i politicky poměrně snadno manipulovatelné.

Zpustošení nebo přinejmenším dekulтивace většiny území pohraničních okresů ovšem nebylo pouhým přímým důsledkem vysídlení Němců, nýbrž stejně tak konsekvencí masivních a brutálních proměn hospodářství těchto regionů za války a zejména v poválečných desetiletích. Řada oblastí podél hranice se Spolkovou republikou Německo byla přitom z imperiálně strategických důvodů cíleně vyliďněna a udržována v tomto stavu, respektive v několika následných vlnách, přicházejících až do 70. let, cíleně devastována. Na pokyn z velitelství Varšavské smlouvy mizely celé vesnice, kostely, městečka – ne proto, že byly vyliďněné, ale proto, aby v nich nikdo nemohl bydlet, respektive aby se v případě války nestaly opěrnými body nepřítele. Že však i samo „zadrátování“ hranic minimalizovalo kvalitu příhraničí jako žitného prostoru, ukazuje dobře stav českého severozápadu – pohraničí vůči NDR. I zde až do poloviny 60. let rdousila striktně uzavřená „socialistická“ hranice ekonomický i sociální život a přinášela degradaci jak kulturní krajiny, tak stavebního fondu.

Právě v tomto kontextu studenoválečného přehodnocení pohraničních oblastí komunisty ovládané republiky by měly být migrační vlny pozdních 40. až 70. let zkoumány v souvislosti s migracemi „dlouhé“ válečné epochy. Jde především o (opravdu dobrovolnou?) hospodářskou migraci Slováků a Romů z východu do Čech, na Moravu a především do havířsko-hutnického revíru Moravské Ostravy. Počet v českých zemích žijících Slováků přesáhl již roku 1950 úroveň 258 000 osob a jejich podíl stoupal dále až do 80. let, kdy byla překročena hranice 350 000 osob.

A ještě jedna migrace nesmí být zapomenuta pro desetiletí vlády komunismu v českých zemích. Mluvíme tu o záplavě „legálních“ a hlavně zase „nelegálních“ emigrantů. Je těžko říci, kolik lidí opustilo republiku po roce 1948, dále v druhé velké vlně let 1968/1969 a konečně koncem let sedmdesátých. Údaje ministerstva vnitra se podstatně liší od informací demografů. Přes tyto problémy lze říci, že jen v roce 1948 se vystěhovalo nebo uteklo 36–60 000 občanů, v letech 1950–1970 pak nelegálně odešlo západním směrem dalších 250 000 lidí. Celkem je možno pro celou komunistickou epochu možno odhadnout, že emigrovalo asi 420–440 000 obyvatel Československa, mezi nimi neproporčně mnoho mladých a především vzdělaných lidí.

A opět: dodnes nám chybí ponětí o jejich motivech, jejichž paleta zahrnuje široké spektrum od politicky motivované emigrace přes spontánní šoková rozhodnutí ze srpna a září 1968 až k politicky „maskované“ hospodářské migraci nebo k odchodům politicky „za hříchy a třídní původ“ rodičů a prarodičů persekvovaných mladých lidí, kteří odcházeli s touhou po vzdělání a s vidinou stranou i státem

již nebrzděném společenském uplatnění. O integraci, socializaci nebo akulturaci českých emigrantů komunistické doby v cílových hostitelských zemích víme dnes více z beletrie nebo některých vzpomínkových textů než z cílených, zatím spíše (ne)prováděných historických výzkumů.

Facit: To, co dnes chybí historiografii široce vnímaných nucených, ale také brutálními politickými i státně organizovanými socioekonomickými změnami vyvolaných migrací, je vedle prohloubení výzkumu řady dosud historiografií zanedbávaných proudů a vln útěků, vyhánění a transferů, respektive návazných, státně organizovaných kompenzačních migrací, také výzkum nucených migrací jako sociálních, kulturních a antropologických historických jevů, které v řadě aspektů jsou jak srovnatelné napříč přes nacionálně politické hranice, tak bývají i mezinárodně „zasíťované“ v kauzálních řetězcích migračních pohybů v Evropě i mimoevropských oblastech. Pro příští výzkumy by tak mělo být zajímavé a cenné jak poznání migrantských strategií zvládnutí situací neplánovaných a často bez zajištění a zázemí probíhajících migrací a při nich nastávajících krizových situací, tak i důsledky migrací: fyzické nebo sociální ztráty příbuzných a přátel migrantů, nucené rozloučení se s většinou životních stereotypů dosavadního života a ovšem následně i nová socializace a akulturace v cizím a ve většině případů neznámém prostředí cílových zemí. Stejně jako migrační „události“ samé a jako politicko-mocenské souvislosti, které je vyvolaly, tak bude mimořádně významné prozkoumat kupříkladu narativy, které byly migranty v novém prostředí zprostředkovávány tamní společnosti.

Nucené a nuceným návazné migrace, a to nejen v „dlouhé“ epoše války, ale v celém období let 1938–1989, vytvářejí navzdory jejich rozdílům jeden historický metaproces. Je také třeba je v tomto jednotlivém migračním vlnám nadřazeném rámci zkoumat a objasnit jejich důsledky jak pro výchozí, tak pro cílové země a jejich společnosti. Takový výzkum je třeba provádět komparativně a v nadregionálním kontextu také interpretovat jeho výsledky.

Resumé:

Zwangsmigrationen in und aus der Tschechoslowakei 1938–1989

Das 20. Jahrhundert war nicht nur ein Jahrhundert der Extreme, sondern – aus mitteleuropäischer Perspektive im Zeitalter der Diktaturen ganz eindeutig – ein Jahrhundert der Zwangsmigrationen und jener Migrationen, die kausal auf die Vertreibungen folgten oder als Binnenmigrationen mit diesen in Verbindung standen. Aus tschechischer Perspektive begannen die Prozesse bereits in den Jahren 1937/38, also bei der Flucht und dem Rückzug der Juden, der Demokraten und auch der tschechischen Staatsbeamten und eines Teils der tschechischen Bevölkerung aus den stark „nazifizierten“ und später abgetrennten Sudeten, aus der sich verselbständigten Slowakei, aus der Karpatenukraine und aus schlesischen Gebieten, welche von der Tschechoslowakei 1939 abgetrennt wurden. Diese Flüchtlingsströme von mehr als 400 000 Personen gehörten zur größten europäischen Zwangsmigration seit der Mitte der 1920-er Jahre. Es folgten die überwiegend bekannten, allerdings bisher nur im politischen Rahmen, weniger im anthropologischen, sozialen, kulturellen oder Genderkontext untersuchten großen Migrationen der Kriegs- und Nachkriegszeit: Sie werden zu oft auf den Holocaust der Juden und Roma, auf die Vertreibung und den Transfer der Deutschen aus der Tschechoslowakei reduziert. Im Rahmen von diesen kam es fast parallel zu verschiedenen Wiederbesiedlungen. Nach der kommunistischen Machtübernahme von 1948 kam es gleich zu einer Reihe von Flucht- und Emigrationswellen nach Westeuropa, welche bis 1989 andauerten. Zwischen den Jahren 1948–1989 sind mehr als 420 000 tschechoslowakische Bürger emigriert. Über ihre genauen Motive, Strategien, Schicksale und deren Integration in den Gastgeberländern wissen wir bis heute so gut wie nichts. Auch über die Konsequenzen aller dieser Migrationen, die innerhalb eines halben Jahrhunderts fast ein Drittel der Einwohner der damaligen Tschechoslowakei betroffen haben, wissen wir bis heute nur wenig.